

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ БАБАКА В УКРАЇНІ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЙОГО РЕСУРСІВ

Динаміка чисельності бабака, як й інших диких тварин, в Україні відноситься до не найбільш досліджених питань. У більшості місць причиною цього є слабка науково-теоретична та практична підготовка персоналу, а іноді й приховування правдивих свідчень. Не вдаючись до аналізу причин цього явища, зазначимо, що облік чисельності бабака на державному рівні у нас було розпочато лише в 1977 р. До цього він мав вигляд нерегулярних акцій, які проводили за залучення вчених: у 1915 р. – В. Г. Аверина; у 1923 р. – Є. Е. Зверозомб-Зубовського; у 1928 р. – П. Литвиненка і О. О. Мигуліна; у 1936 р. – М. Ю. Селезньова; у 1966-1968 та 1970-1972 рр. – І. І. Сахна; у 1956-1957 рр. – В. М. Самоша; в 1958 р. – В. І. Абеленцева і Г. В. Модіна; в 1974 р. – В. І. Абеленцева. З 1987 р. до цієї важливої роботи приєднався В. А. Токарський та його колеги (Авдєєв О., Брандлер О., Грубник В., Кривицький І., Токарська Н., Середньова Т.), а також студенти Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (Ронкін В., Савченко Г.) та інші. Досить важливою видається робота експедиції ВНДІЗМ ім. проф. Б.М. Житкова, яка у 1990-1991 рр. під керівництвом нині д. біол. наук, проф. В.І. Машкіна, провела доволі повний облік чисельності бабака на території Луганської області.

Динаміка чисельності степового бабака найкраще вивчена в заповідниках, де його здавна ретельно охороняють і де зараз не проводять вилучення тварин. В Україні до таких належить територія Стрільцівського степу, який входить до складу Луганського природного заповідника НАН України (рис. 1). Треба зауважити, що тут нерегулярні обліки зазначеного гризуна стали проводитися ще з 1915 р. Це особливо важливо, оскільки тоді основні поселення бабака у Луганській області розташовувалися саме на території Стрільцівського степу.

Рис. 1 Аншлаг відділення Луганського природного заповідника «Стрільцівський степ»

З 1925 до 1955 року спостерігалось поступове зменшення стрільцівської популяції

бабака від 9 до ~ 4 тисяч. Надалі вона стала стрімко зростати, що супроводжувалось інтенсивним розселенням тварин. У 1958 р. тут було обліковано ~600, а в сусідніх угіддях Луганської області – ще понад 8 тис. бабаків. Цей процес співпав із зростанням поголів'я великої рогатої худоби та розвитком вівчарства, на що тоді ніхто не звернув уваги. У 1966-1968 рр. після ретельного обліку було встановлено, що на території області мешкає ~19 тис. бабаків. До 1970 р. їхня чисельність зросла майже в 3 рази і склала близько 45 тис., а з 1971 по 1973 рр. – в 1,6 рази за річного приросту понад 80%. Після невеликого зниження в 1974-1980 рр., зростання популяції відновилося. У період з 1981 по 1990 рр. чисельність бабака в Луганській області, за відомчими даними, збільшилася на понад 55%. У 1991 р. вона була оцінена на рівні 92,25 тис. особин і досягла піку в ХХ ст. Причому, зростання популяції відбувалося на тлі інтенсивного, переважно негативного впливу сільськогосподарського виробництва, а також вилучення великої кількості тварин для розселення і незначного – під час полювання.

Подібна динаміка спостерігала і в Харківській області, де у 1958 р. чисельність популяції бабака перевищила 9,5, у 1967 р. – 17 тис., а у 1978-1981 рр. вона досягла пікового стану – понад 58 тисяч особин. Незважаючи на значні успіхи, наприкінці ХХ ст. на території обох областей за незначного використання відбулося скорочення ресурсів бабака у понад 2 рази. Причиною цього фахівці вважають погіршення умов мешкання виду, причиною чого стало 5-разове зменшення поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ) – основного споживача трав'яних кормів. Ще на початку ХХ ст. Й. К. Пачоський (1864-1942) – видатний ботанік і еколог звернув увагу на регулюючу роль ВРХ і овець у функціонуванні степових екосистем. Він виявив, що за надмірного пасовищного навантаження відбувається руйнація природних фітоценозів, однак за його зменшення або відсутності цілинний степ втрачає здатність до відновлення. Поїдаючи рослини, копитні підтримують їхню природну динаміку, а, розбиваючи ратицями стару дернину, сприяють розвитку нових пагонів. Крім того, вони не лише утилізують рослинну масу, але й частково повертають до біоценозу енергію у вигляді екскрементів. У результаті цього між рослинами та тваринами формуються тісні відносини, які є основою для підтримки високої чисельності різноманітних копитних, що добре видно, наприклад, у африканських саванах. Це ж саме було підтверджено тривалими дослідженнями проф. В.А. Токарського та його учнів (Токарський та ін., 2011) між чисельністю степового бабака і поголів'ям худоби. Вчені не тільки виявили наявність тісної залежності між ними, а й довели, що за збільшення пасовищного навантаження, внаслідок утворення лучних співтовариств з домінуванням звичайного гірчаку, кульбаби, конюшини, подорожника, деревію та інших рослин, відбувається поліпшення кормових умов бабака. Останні найбільш повно відповідають харчовим потребам тварин, що дозволяє їм краще реалізувати репродуктивний потенціал, збільшити чисельність і територію поширення. У 80-роки Т. Середньова встановила, що на пасовищах з інтенсивним випасанням ВРХ щільність населення бабаків склала 3,1 особин/1 га, а на території заповідного Стрільцівського степу – 0,8 (рис. 2).

Рис. 2 Пасовища є найкращими угіддями для бабака (Луганська область, Міловський р-н):
А – бутани на пасовищі великої рогатої худоби; Б – бабак біля нори на території ферми

На ціліні до середини квітня вегетуючі рослини у більшості випадків були вкриті

рослинною повстю попередніх років, що ускладнило нормальне живлення молодих тварин та годуючих самиць. У місцях, де було повністю припинене сінокосіння, з'явилися степові чагарники, що призвело до зменшення щільності населення бабаків з 0,22 до 0,13 сім'ї /1 га і до зникнення багатьох сімейних ділянок. У місцях, де воно проводилося спорадично, щільність зменшилась з 0,30 до 0,28 сім'ї /1 га, а там, де сінокосіння не припинялося, вона залишилася досить високою за незначного коливання: 0,48-0,49 сім'ї /1 га. В угіддях без впливу худоби та заготівлі сіна відбулося зменшення розмірів сімейних ділянок, накопичення рослинної повсті і затримка ранньовесняної вегетації. Наслідком цього стала загибель малюків бабака від голоду. Загалом, у таких місцях, за даними В.А. Токарського (1997) існує ризик недостатнього накопичення жирових запасів, що, зрештою, негативно впливає на виживання тварин під час тривалої зимової сплячки та після виходу з неї. У 2016-2018 рр., незважаючи на рекомендації харківських учених, було припинення випасання ВРХ та сінокосіння на території Стрільцівського степу. Його наслідком стало катастрофічне скорочення чисельності бабака за рахунок виселення частини тварин за межі заповідної території.

Аналізуючи чисельність байбака в мисливських угіддях України (табл. 1), за даними ЦСУ УРСР та ДКС України «2ТП-Мисливство», слід зазначити, що з 1992 до 2014 року вона зменшилась більш ніж в 3,3 рази. Причинами цього стали добре відомі деструктивні процеси в суспільстві, економіці і у соціальній сфері, які розвинулися після розвалу СРСР. Найпомітніше скорочення (на ~70%) відбулося у 2013-2017 рр. (рис. 3), однією із причин якого стала окупація у 2014 р. російськими найманцями частини територій Донецької та Луганської областей, де було сконцентровано багато колоній бабака.

Таблиця 1

Динаміка чисельності бабака в основних осередках, особин

Області	Роки								
	1992	1995	1999	2001	2003	2005	2007	2009	2014
Донецька	255	465	478	951	1206	1348	2226	4589	10173*
Луганська	90590	50813	29745	23080	23080	24513	23190	26127	3926*
Полтавська	208	388	1051	1032	1168	1271	1436	1547	1397
Харківська	58000	58037	51016	58078	39140	41864	28521	29242	29068
Разом:	149053	109703	82290	83141	64594	68996	55373	61505	44564
Всього в Україні:	149757	110457	83530	87707	65706	69779	56417	62447	45478

*Не окуповані території

Ще до цього часу чисельність степового бабака в Луганській області коливалась у межах 20-30 тис. особин. Давно припинилось зростання його угруповань і на Харківщині. Причини цього явища зрозумілі і прості – вид зайняв більшість придатних для проживання біотопів, а щільність населення гризунів у багатьох місцях досягла критичних величин. Це посилює вплив комплексу регулюючих механізмів, що залежать від неї. За таких умов особливо помітною стала залежність чисельності степового бабака від поголів'я ВРХ, а також від впливу інших екологічних чинників. За даними Комітету статистики, на території Луганської та Харківської областей, де зараз зосереджено ~89 % ресурсів зазначеного гризуна, поголів'я ВРХ скоротилось з 2127,2 тис. голів у 1991 р. до 233,0 у 2018 р., тобто на 89,1 %. Коефіцієнт кореляції між цими показниками становить 0,72, що свідчить про пряму залежність чисельності бабака від поголів'я ВРХ. Після припинення випасу відбулося різке збільшення некормової фітомаси і зменшення ємності середовища існування цього гризуна. Це спричинило зниження виживаності молодняка, зменшення щільності населення популяцій і загальне скорочення чисельності. Після розпаювання колгоспних угідь деякі з цілинних балок були розорані, в процесі чого посилилися конфлікти між виробниками сільськогосподарської продукції і бабаком.

Останній охоче заселяє агроценози, що ускладнює обробіток ґрунту і вирощування врожаю.

Зі значним збільшенням чисельності бабака в Україні, з'явилася можливість відновлення полювання на цей вид. Але в нашій країні дуже довго зволікали з початком мисливського використання власноруч створених ресурсів. Лише після того, як у 70-роки на території сусідньої зі Східною Україною Ростовської області (РФ) розпочали полювання на тварину, яка розселилася з наших осередків, українські мисливські організації дуже кволо також взяли до справи. Згідно Закону України «Про мисливське господарство та полювання» (2000), видобуток бабака проводиться за ліцензією з 1 липня по 1 жовтня в будь-який день тижня. У 2005 р. вартість ліцензії становила 20, у 2009 р. – 70, а у 2011 р. – 150 грн., що дозволяло мисливським господарствам Донецької, Луганської і Харківської областей заробляти деякі кошти і частково використовувати їх, як на зарплату єгерям, так і на охорону угідь. З 2003 р. у Ростовській області стали проводити змагання з вармітингу, який являє собою різновид стрільби на далеких дистанціях по бабаку. І хоча автор не поділяє цього захоплення, мисливці московського клубу «Сафарі» в Чортківському районі влітку 2008-2012 рр. щорічно видобували по 400-500 зазначених гризунів або 1600-2000 за 4 роки. Крім певних емоцій і спортивних результатів, це принесло мисливським організаціям непоганий дохід у період, коли полювання на більшість звірів було заборонене. Натомість в Україні за 22 роки (1992-2014) було добуто біля 5,4 тисяч бабаків, що, в середньому, склало $233,0 \pm 50,48$ особини або $0,27 \pm 0,04$ % за рік. Значно більше (9942), в середньому, $432,3 \pm 80,44$ тварин у рік було відловлено для розселення. Найбільше бабаків (1158) у нас було добуто у 1992 р., що за чисельності майже 150 тис. особин становило всього 0,77 % (рис. 3).

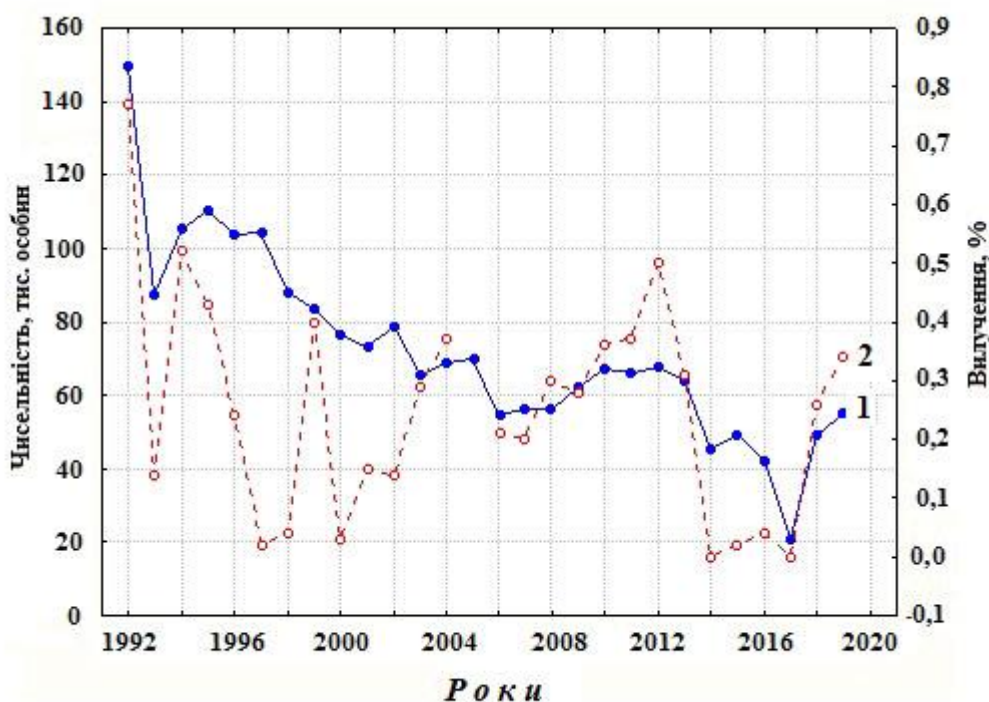

Рис. 3 Динаміка чисельності та вилучення бабака в Україні у 1992-2019 рр.

За слабого використання ресурсів бабака, дуже зростає вплив браконьєрства. Після того, як зазначені гризуни стали траплятися на багатьох пасовищах, полях, у дворах і на багатьох вигонах, для зубожілого сільського населення вони стали важливими об'єктами харчування. Із зникненням моди на хутро місцевих тварин, головною цінністю для людей стали його м'ясо та жир. Це дуже ускладнило охорону поселень бабака. Дослідження В. А. Токарського показали, що ресурси цього виду ще у 1986 р. за рахунок незаконного

вилучення скоротилися у 5-6 разів у порівнянні з 1981 р. Браконьєрство є потужним фактором впливу на угруповання тварин, що мешкають у норах, які добре помітні на рівнині. Переважно завдяки ньому були знищені бабаки у багатьох місцях їхньої інтродукції.

У 2009 р. експедиція співробітників Луганської обласної організації УТМР, за керівництва голови президії М.М. Наумова та моєї участі, у Біловодському, Марківському, Міловському районах Луганської області виявила надвисоку щільність бабака. У балках, які зараз є єдиними пасовищами для ВРХ, сімейні ділянки гризунів охоплювали всю їхню площу, а у багатьох місцях тварини оселялись на полях. Нами були встановлені випадки видобутку тварин пастухами та їхніми собаками, а також вдалого полювання чисельних вовків та лисиць на бабаченят, які годували ними молодняк (рис. 4).

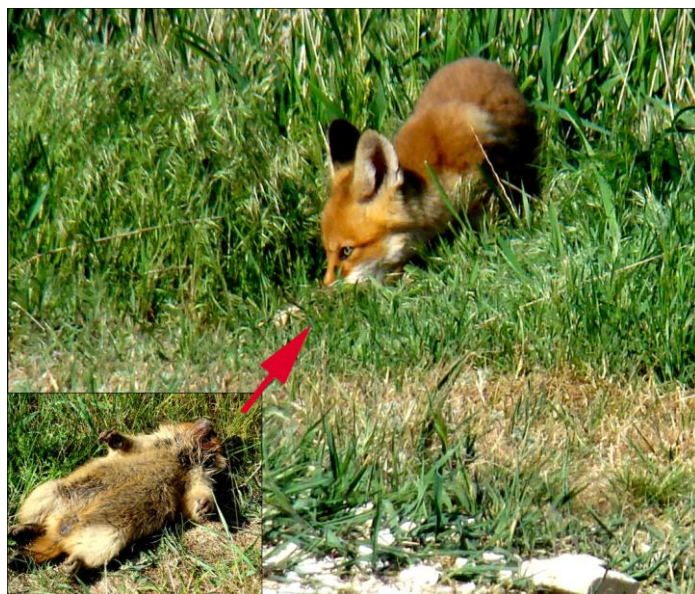

Рис. 4 Бабаченята є основною поживою для вовків та лисиць у період вигодовування молодняка: Луганська область, Ново-Айдарський р-н, 2009 р.

Треба сказати, що зменшення поголів'я ВРХ та овець, яке призвело до заростання колишніх вигонів, сприяло не лише скороченню чисельності бабака. Воно також негативно вплинуло на угруповання звичайного хом'яка та на європейського, крапчастого та одеського ховрахів, яких було включено до Червоної книги України (2009). Відповідної уваги наукової громадськості зараз потребує малий або сірий ховрах, якого лише у Південній Україні у 1950-1970 рр. добували, як шкідника сільського господарства, по 1-2 млн. особин у рік. Незважаючи на те, що полювання на ховрахів в Україні не проводиться, а акції по знищенню залишилися у далекому минулому, їхня чисельність скоротилася настільки, що у більшості місць школярі та молодь від 2000 р. народження ніколи не бачила цих тварин. З ховраками тісно пов'язані степовий тхір та перев'язка, які також стали об'єктами суворої охорони.

Марно сподіватися, що внесення степового бабака до Червоної книги України, до чого закликають противники полювання взагалі, може поліпшити ситуацію. Тривалість життя зазначеної тварини в умовах вольєри становить 11-13, а в природі – 8-10 років, після чого вони помирають у норах. Від себе, скажу, що через нетривалий час, за відсутності раціонального використання створеними ресурсами, чисельність бабака може скоротитися ще сильніше. Значну загрозу зараз для цієї тварини становить не полювання, а неминучий розвиток ринку землі, що у нашій країні, як і розпаювання колгоспних угідь, навряд чи відбудеться без помилок та певних зловживань.

Зараз ми можемо констатувати досягнення бабаком у Луганській та Харківській областях екологічної щільності, за якої подальше зростання його угруповань неможливе. У подальшому має відбуватися лише скорочення чисельності, яке буде тривати до тих пір, поки щільність населення гризуна досягне оптимальних величин. Теоретично, це станеться за рахунок зростання рівня смертності та зменшення народжуваності, баланс між якими екологи називають репродуктивним потенціалом. По відношенню до мисливських видів зазвичай використовують управління їхніми ресурсами, яке передбачає регулярне виловлення тварин і утримування майже стабільної, без суттєвих коливань, щільності їхнього населення впродовж тривалого часу.

Фото автора
Доктор біол. наук, професор
Волох А.М.